

Богдан АНДРУСИШИН

**РОЛЬ НИЗОВИХ ЛАНОК ТОВАРИСТВА
“ПРОСВІТА” У ФОРМУВАННІ ДУХОВНИХ
ОСНОВ ГАЛИЦЬКОГО СЕЛА
(20–30-ті рр. ХХ ст.)**

Простежено роль читалень “Просвіти” у формуванні духовності в Західній Україні у міжвоєнний період. Охарактеризовано протистояння просвітніх структур та інших українських інституцій польській владній політиці. В основу розвідки покладено спогади греко-католицького священника Козівського повіту о. П. Олійника. Відзначено види діяльності “Просвіти” та інших організацій у вихованні галицького селянства.

Ключові слова: “Просвіта”, читальні Товариства в Козівському повіті, духовність.

Розмірковуючи над механізмом формування духовних основ галицького села у 20–30-ті рр. та менталітету майбутніх учасників національно-визвольної боротьби, ведучи пошук причинно-наслідкових зв'язків між діяльністю членів ОУН–УПА і їхнім світоглядом, свідомістю, усвідомлюємо необхідність відтворити те середовище, в якому відбувалося їхнє становлення як особистостей.

Донедавна в радянській історичній науці і пресі культивувалася думка про забитість і відсталість західноукраїнського села, його радикальний клерикалізм. Така оцінка бере свій початок чи не з вражень голови Галревкому В. Затонського, який, очолюючи цей маріонетковий радянський орган, в 1920 р. у листі до В. Леніна називав галицьке село “забитим”, “придушеним”. Проте В. Затонський відзначив і сильну потенційну енергію, яка нагромаджувалася в руслі національної боротьби, і тому галицьке село неохоче йшло за комуністичними лозунгами більшовиків або, як говорилося в листі, несміло ступало на шлях справжньої соціальної революції¹.

Підкреслимо, що це середовище було високо організоване. У вищезгаданому листі В. Затонський називав його “вишколеним на західноєвропейський манер”, і таким, що виробило в собі “організаційні зв'язки”. В такій ситуації “накази виконуються ідеально”, – відзначав В. Затонський². Треба сказати, що західноукраїнське село жило громадою, де всі підлягали взаємному контролю і поведінка за принципом “не так як всі” відразу ж викликала громадський осуд односельчан, такий селянин ставав “білою вороною”. Це був один з небагатьох періодів в історії, коли громадська думка мала такий великий вплив на думки і дії українців. В умовах, коли етнічні землі України були розшматовані між чотирма державами, важливим завданням культурно-просвітницьких організацій було показати ненормальність такого становища, докопатися до причин, які його породили. “Приготування українського населення до боротьби за свою свободу впливає з констатації, що в тогочасній

ситуації кожний загарбник української території не погодиться її добровільно віддати і дозволити, щоб на ній постала незалежна Українська держава³. Підвести народ до таких висновків було вкрай необхідно. Простежимо це на прикладі культурного і освітнього життя Західної України.

У міжвоєнний період Польща проводила в Західній Україні політику культурної і освітньої дискримінації, ставлячи кінцевою метою асиміляцію українців. У березні 1920 р. у Польській державі запроваджено офіційну назву Західної України – “Малопольська Вихідня”. Назву “Західна Україна” заборонено, як і слова “українець”, “український”, натомість нав’язувалися назви “русін”, “рускі”, “русинські”.

Впроваджено обмеження для українців у галузі освіти. Наприкінці 30-х років на 100 українських дітей у Польщі вчилася в українських школах тільки 7 %, в утраквістичних – близько 45 %, а в польських – решта, тобто 48 %. До цього треба додати, що в утраквістичних школах навчання відбувалося здебільшого польською мовою, а вчителями були майже завжди поляки, які часто не знали української мови⁴. Протистояти такому наступові польської “панівної”, “міської” культури повинна була культура українська, яка виставлялася Польською державою як культура “селянська”, “хлопська”. Протистояли асиміляційній політиці польської адміністрації українські культурно-освітні інституції, серед яких Товариство “Просвіта”, яке в 1939 р. діяло у 85 % місцевостей і мало 3075 читалень. У 1936 р. при читальнях “Просвіти” існувало 3209 бібліотек⁵, які, за словами Уласа Самчука, “несли просвіту у село, під селянську стріху, до душі і розуму нашої людини”⁶. Були й інші громадсько-культурні організації та установи, які вийшли з лона “Просвіти” і повинні були не лише задовольнити культурні запити, але й формувати їх, оскільки чужинецька школа не давала та й не могла дати цього українцям.

Оцінюючи такі інституції виховання і розбудови, як “Просвіта”, “Сільський господар”, кредитова спілка “Дністер”, “Маслосоюз” і “Центросоюз”, як найдоцільніші, бо органічними, еволюційними засобами домагалися всенародного культурного, господарського й політичного розвитку, У. Самчук засуджував штабські зневажливі погляди деяких зарозумілих літераторів, які намагалися зробити з “просвітительства” синоніми плоскості і простацтва, свідомо переплутуючи вирази і поняття двох різних культурних функцій – функції інтелектуальної творчості талантів і роботи в найширших верствах народної маси, яка, на думку письменника, стояла на висоті своїх завдань, була багато краще продумана і побудована, як різного роду інституції комуністичної, націонал-соціалістичної і фашистської систем. Бо це не були бездушні названі бюрократичні уряди з різними бундючними, бляшаними фразами-гаслами, а живі, самобутні народні лабораторії і верстати праці, які протягом короткого часу, проти волі і великого несприяння державних чиновників, безземельну і занедбану країну піднесли на рівень імпонуючого розвитку народної культури і господарства⁷.

Вплив культурно-просвітницьких установ на формування духовних основ західно-українського села, а також свідомості майбутніх учасників національно-визвольної боротьби 40–50-х рр. можна простежити на прикладі діяльності їх низових ланок, про що довідуємося із спогадів (“Зошитів”) Павла Олійника – греко-католицького священика сіл Августівка, Хоробрів і Хоростець Козівського району на Тернопільщині, написаних в 1964 р.⁸ Із “Зошитів” бачимо, що культурно-просвітня робота була можлива

за умови фінансової підтримки. Таку підтримку забезпечував український капітал, в с. Августівка, наприклад, в особі кооперативу “Вигода”, на кошти якого було побудовано в 1926 р. Народний дім. У 1929 р. “Вигода” фінансувала для читальні “Просвіти”, організованої в 1928 р., закупку 400 книг на суму 1020 злотих.

На формування свідомості молоді мало великий вплив читання книжок про козаччину, татарські напади на нашу землю, кріпацтво, панщину тощо. Це були історичні повісті А. Чайковського, П. Куліша, В. Будзиновського, І. Франка, М. Старицького, твори класиків української літератури від І. Котляревського і М. Шашкевича до В. Стефаніка, М. Черемшини, О. Кобилянської, Б. Лепкого, М. Коцюбинського. Були в бібліотеці читальні книги, які лише зараз стають відомі українському читачеві, а саме: “Соловки” В. Юрчина, “Холодний яр” Ю. Горліс-Горського, трилогія “Мазепа” Б. Лепкого, “Історія України” І. Крип’якевича тощо. Така література живила у тодішнього молодого покоління галичан ідеї визвольної боротьби українського народу, традиції національної революції, Української республіки, завжди спрямовувала мислення на Наддніпрянщину, на Київ⁹, через об’єднання з якими тільки можна було здійснити мрію про соборну Українську державу. Характеризуючи міжвоєнне покоління українців, У. Самчук говорить про них як про покоління Крут, Базару, Листопада, четвертого Універсалу¹⁰.

Література, яка видавалася і поширювалася в Західній Україні через читальні у міжвоєнний період, формувала у молоді світогляд переємниці традицій українських регулярних армій часу перших Визвольних змагань і виводила молодь на провідну ідею – “підготувати і перевести новий збройний зрив українського народу з метою здобути й закріпити Українську Самостійну Соборну Державу”.

“Читайте Руданського, читайте Шевченка, навіть Франка чи Стороженка, читайте Літописи і поговірки народу, – писав Д. Донцов, – а побачите, що не вважав наш народ за “вищу расу” ніяку з тих націй-п’явок, які від віків паразитують на тілі України. Не є для нас і не були “вищою расою” чи “вибраним” (щоб панувати над іншими) народом – ні половці, ні печеніги, ні хозари. Україна має власне призначення і власну містику”¹¹.

Мешканці сіл через газети, які надходили до читалень “Просвіти”, були добре поінформовані про політичні події, які жваво обговорювалися. Зокрема, коли у грудні 1932 р. у Львові проходив процес над бойовиками ОУН В. Біласом і Д. Данилишином за напад на поштове відділення в Городку, кожного ранку, – як згадує о. Павло Олійник, – до Зборова (10 км) їздив посланець за газетою “Новий час” (хід процесу польське радіо не передавало) і галопом повертав до села, де біля читальні його чекало до 150 осіб, щоб довідатися про хід процесу. Події процесу протягом всіх п’яти днів жваво обговорювалися. Судова розправа 22 грудня 1932 р., виконання смертного вироку схвилювало все населення Західної України, три дні в церквах відправлялась поминальна служба Божа за страчених у Львові героїв. У свідомості українців В. Білас і Д. Данилишин залишилися як борці за волю України, на їхньому прикладі виховувалася молодь.

Зворушливо обговорювали українці в читальнях і переживали трагічну смерть полковника Євгена Коновальця, що загинув від рук агента радянських спецслужб в Роттердамі 23 травня 1938 р. На поминальну панахиду, яку відправлено 30 травня в понеділок, хоч це був гарячий робочий день, зібралося багато народу, – пише

о. Павло Олійник. У селах відмінили вистави. Так пом’янули довголітнього видатного борця за соборну самостійну Українську державу.

Ще раз Західна Україна відчула неповторне напруження як один організм у березні 1939 р., коли Карпатська Україна, стікаючи кров’ю, в карпатських ярах, лісах відбивалася від мадярських військ. Тоді молодь Галичини в безсилій люті стискала зуби, що не може допомогти своїм братам на Закарпатті, бо прорватися туди через щільно обсаджений польським військом кордон могли тільки одиниці. В свідомості краян вкорінилася думка, що карпатські українці врятували честь українського народу.

Західноукраїнський селянин 20–30-х рр. ХХ ст. усвідомлював і цілковито був переконаний у необхідності відновлення втраченої на початку 20-х рр. Української самостійної держави. В результаті засвоєння певного історичного матеріалу, а також аналізу тогочасних політичних подій “прості галицькі хлопи”, які збиралися у читальнях “Просвіти” і до пізньої ночі читали популярну “Історію України” Івана Крип’якевича та інші історичні твори, а також газети “Новий час”, “Народна справа” тощо, проводили між собою тривалі дискусії і суперечки на одну тему: чому ми в неволі? що за причина, що багатомільйонний український народ ще від другої половини ХІІІ ст. живе роздертий на куски в 700-літній неволі під чужими загарбниками? І хоча впродовж довгих століть наш народ пролив море власної крові і поніс мільйони людських жертв в боротьбі за волю і самостійність – міркували вони – та, проте, до сьогодні живе в неволі і терпить знущання на всіх своїх землях. У спільних суперечках і диспутах читальники дошукувалися головних причин свого поневолення, яким, на нашу думку, були міжусобиці князів, внутрішня гризня хвилевих самозваних провідників, взаємна зависть, амбіція і зарозумілість, одним словом – внутрішній роздор і брак єдності.

Молоді ідеалісти, старші учні середніх шкіл, студенти і свідомі селянська та робітничі молодь, об’єднана в організовані таємні гуртки націоналістів і гуртки їхніх симпатиків серед селян середнього віку, ішли у своїх міркуваннях і висновках далі. Як під впливом пропаганди ідеології ОУН, так і самостійно, вони поклали вину за втрачену державність 1917–1921 рр. на “безхребетних соціалістів”, “м’якотілих опортуністів”, а сабе вважали “гордими лицарями непереможного духа”, гартованими досвідом, випаленими вогнем ідеалізму, злиті тілом і духом в непереможні когорти¹².

Молодь Західної України брала участь в організації у читальнях драматичних гуртків і постановці вистав за творами Г. Квітки-Основ’яненка, І. Карпенка-Карого, М. Старицького, І. Франка та ін. Ставилися історичні драми “Невольник”, “Перед бурєю”, “Маруся Богуславка”, “Захар Беркут” тощо.

Любителі-актори з молоді, як згадує о. Павло Олійник, виявляли на сцені блискучі таланти. Гра на сцені прищеплювала хлопцям і дівчатам навички артистизму, вміння перевтілюватися, керувати своїми емоціями. Одним з найвизначніших акторів був Петро Іванович Адамах, який в 1946 р. потрапив до рук органів КДБ і був по-звір’ячому закатований.

Важлива роль у формуванні національної свідомості молоді належала пісні. По селах при читальнях засновувалися співацькі гуртки та хори. Так, в с. Августівці у 1925 р. був заснований співацький гурток і мішаний хор, який співав у церкві

на великі свята і празники, а також виступав з концертами до свята Крут, яке відзначалося в Західній Україні до 1939 р. як день Скорботи, в день Матері, в честь “Просвіти” тощо. Хор проіснував до 1940 р. Крім співу в хорах і співацьких гуртках, молоді хлопці просто збиралися вечорами і співали українських пісень, а також вивішували національні прапори, вели таємні розмови про необхідність визволення України і побудови самостійної держави. Про таку діяльність молоді дізнаємося з спогадів члена ОУН, який втратив очі в лавах УПА на Житомирщині, нині жителя с. Хоростець П. А. Порплиці¹³.

При читальнях Товариства “Просвіта” працювали жіночі гуртки, члени яких передплачували на зібрані гроші двотижневик “Жіноча доля” і “Жіноча воля”, які популяризували ідеї Союзу українок і сприяли приєднанню жіноцтва, зокрема сільського, до організованого життя¹⁴.

На засіданнях гуртків читали твори класиків української літератури, готували і зачитували або напам’ять виголошували підготовлені реферати. Такі реферати були дуже різноманітні: санітарно-гігієнічні умови помешкання, гігієна дорослих і дітей, охорона їх здоров’я, догляд за хворими, про здорове харчування в сім’ї, про правила поведінки та інші виховні теми. Проводилися спеціальні дво-, тритижневі практичні заняття з жінками санітарно-медичної підготовки, якими керували, як правило, заїжджі фахівці. Набуті в такий спосіб санітарно-медичні знання і навички згодом широко використовувалися в бойовій і підпільній діяльності учасників національно-визвольної боротьби.

У 20–30-ті роки, незважаючи на жорстку протидію Польської держави, в Західній Україні при читальнях розвивався спортивно-гімнастичний рух. Хоча масштаб цього руху і поступився рівневі, досягнутому до Першої світової війни (у 30-ті роки офіційно було заборонено Пласт (1930), значно обмежувалася робота січових, лугових організацій, сокільських і спортивних товариств)¹⁵, їх вплив на фізичне і духовне становлення молоді був значний. Товариство “Луг”, число відділів якого з 1925 до 1939 років зросло з 200 до 805, в яких налічувалося 50 тис. членів¹⁶, культивувало здоровий спосіб життя, фізичне загартування молоді, влаштовувало місцеві свята, театральні вистави, доповіді тощо.

Діяльність низових ланок товариства “Луг” була налагоджена в селах Августівка, Хоростець, Хоробрів. Отець Павло Олійник описує діяльність августівського “Лугу”: “В 1933 році було засновано в селі Августівці для молоді спортивно-гімнастичне товариство “Луг”. В неділі і свята молодь робила різні вправи спортивні і гімнастичні, хлопці вчилися зі сикавкою (насос-оприскувач – А. Б.) пожежної справи, а дівчата – різних вправ з хустинками. В 1934 р. був влаштований для молоді одномісячний курс танців, який проводив молодий інструктор зі Львова. Восени 1933 р. товариство “Луг” прийняло постанову викоринити горілку з села. Така постанова увійшла в розріз з інтересами місцевого єврея-корчмаря, який потихеньку продавав розливну горілку і пляшкове пиво. Такий бойкот корчми коштував десятьом хлопцям побиття жандармами на постерунку, а чотирьом – 6 тижнів арешту. Проте навіть втручання польської жандармерії не змогло перешкодити довести байкот горілки до переможного кінця. А на вечорницях з танцями, куди запрошувалися гості з сусідніх сіл, їх пригощали також не горілкою, а чаєм. “Так було в нас до 1939 р.” – згадує о. Павло Олійник.

Національно-культурне життя в Західній Україні викликало побоювання керівництва СРСР, яке зрозуміло, що в умовах польської окупації там могло зберегти себе сильне політичне і культурне українське середовище, самостійницькі аспірації якого могли стати привабливими для центральної України¹⁷. Страх за “новий П’ємонт” для України був одним з мотивів цілковитого розгрому культурно-просвітницьких установ Західної України в 1939–1941 р. під час проведення тут радянських перетворень¹⁸.

Смертельного удару було завдано низовим ланкам “Просвіти” в селах Августівка і Хоростець. “Першої осені 1939 р., – вазначає о. Павло Олійник, – приїхав у село представник районного відділу народної освіти, допитався, де приміщується читальня, бібліотека, зайшов до хати бібліотекаря М. П. Швайки, забрав у мішки всі без винятку книжки (окрім тих, що були в селі на руках, а таких дуже мало) і в районі їх спалив як небезпечні для держави”.

Культурно-просвітницьке життя в згаданих селах фактично припинилося. Отець Павло Олійник пише: “Прийшла зима 1939 на 1940 р. Просвітне і організаційне життя в селі завмерло: не було в селі читальні “Просвіти”, не було спортивно-гімнастичного товариства “Луг”. Не було кружків: ні драматичного, ні жіночого, ні товариства страхування, хорів, а хіба ще існував потихонько співацький гурток, який брав участь в богослуженнях у церкві”.

На прикладах діяльності культурно-просвітніх організацій Західної України бачимо ту велику увагу, яку приділяли ці організації відповідній ідеологічній і громадській підготовці, тому твердження деяких авторів про малограмотність членів ОУН у селах, їх недостатню обізнаність з політичним і суспільним життям не витримують критики. В діючій тоді системі культурно-освітніх організацій передбачалася підготовка не сліпого виконавця наказів керівника, а національно свідомого громадянина, який обирає свій шлях боротьби за відновлення української державності свідомо і йшов ним до кінця, боровся за національні ідеали, за добро свого народу, за його свободу.

Атмосфера, в якій росла і формувалася молодь, кувала душі покоління, яке невдовзі витримало важкі випробування. З просвітянських лав вийшло багато учасників національно-визвольної боротьби – вояків УПА. Одним з них був Іван Кренціль (1914–1946), уродженець с. Хоростець. Сім’я, в якій ріс І. Кренціль, мала давні українські традиції. Після закінчення 4-класної школи в своєму селі І. Кренціль продовжував освіту самостійно в просвітницьких організаціях. Добре вивчив історію та географію України, був хорошим музикантом, володів кількома мовами, знав напам’ять весь “Кобзар”. Опанував кравецьке ремесло. Очолював в с. Хоростець читальню “Просвіти”. Серед молоді мав великий авторитет, як керівник місцевого осередку ОУН через просвітництво залучав молодь до української справи. В 1942 р. став районним провідником ОУН–УПА (псевдо “Кий”, “Клин”), якому підпорядковувалося 70 сіл. До лав УПА рекрутувалися хлопці з колишнього просвітнянського середовища: В. Порплиця, П. Порплиця, Й. Адамик, Г. Андрусин, С. Андрусин, М. Барановський, І. Когут, М. Когут, Б. Олійник та інші.

Загинув І. Кренціль 11 жовтня 1946 р. в бою з облавниками разом з М. Ф. Андрусиним (“Орел”), будучи оточеним в криївці. Вистрілявши всі патрони, останні кулі вони залишили для себе.

Вивчення і осмислення досвіду діяльності низових ланок колишнього Товариства “Просвіта” є повчальним для всіх, хто на сьогоднішньому етапі відродження Української держави ставить за мету відновити і зміцнити національну свідомість сучасного покоління українців.

Bohdan Andrusyshyn. Role of local institutions of the “Prosvita” society in the formation of mental principles of Galician village (1920s–1930s)

The author traces the role of the reading clubs of “Prosvita” in the mental formation of Western Ukraine in the interwar period. He characterizes opposition between Ukrainian educational structures and other Ukrainian institutions, on the one hand, and Polish authorities, on the other hand. This study is based on the memoirs of the Greek Catholic priest from the Koziv district Father P. Oliynyk. The types of activity of “Prosvita” and other organizations aiming at the moral education of Galician peasantry are highlighted.

Key words: “Prosvita”, reading clubs of the society in the Koziv district.

¹ Боротьба за возз’єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939. Зб. документів і матеріалів. – К., 1979. – С. 72.

² Там само. – С. 72.

³ Косик В. Реабілітувати чи визнати боротьбу ОУН–УПА? // Народна армія. – 1993. – 24 лютого.

⁴ Див.: Прокоп М. Україна і українська політика Москви. – Сучасність, 1981. – С. 74–75.

⁵ Крип’якевич І. Історія України. Коментар. – Львів, 1990. – С. 374–375.

⁶ Самчук У. На білому коні // Дзвін. – 1993. – № 2–3. – С. 30.

⁷ Там само. – С. 33.

⁸ Див.: Андрусичин Б. І. “Зошити” отця Павла Олійника // Вільне життя (Тернопіль). – 1993. – 23, 26, 30 березня; “Зошити” священника отця Павла (1939–1958) // Український історичний журнал. – 1983. – № 1. – С. 106–123. Повністю “Зошити” о. Павла Олійника готуються до друку у видавництві Інституту української археографії.

⁹ Прокоп М. Київ, 1942 // Сучасність. – 1993. – №3. – С. 114.

¹⁰ Історія УПА. – Вінніпег (Канада), 1953; Київ, 1992. – С. 9.

¹¹ Донцов Д. Хрестом і мечем // Державність. – 1991. № 3. – С. 74.

¹² Самчук У. На білому коні // Дзвін. – 1993. – № 1. – С. 19.

¹³ Про це розповів авторові колишній воїн УПА П. А. Порплиця.

¹⁴ Див.: Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1955–57. – Т. 2. – С. 689, 692.

¹⁵ Сунік О., Вацеба О. Українсько-польські відносини в спортивно-гімнастичному русі Галичини з кінця ХІХ ст. до 1939 р. // Польща і Україна: Історична спадщина і суспільна свідомість. Міжнарод. наук. конф. Кам’янець-Подільський 29–31 травня, 1992.: Тези доповідей. – К., 1982. – С. 86–88.

¹⁶ Енциклопедія Українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1962. – Т. 4. – С. 1382.

¹⁷ Прокоп М. Україна і українська політика Москви. – Сучасність, 1981. – С. 83.

¹⁸ Федорів Г. Могила на Україні // Дзвін. – 1990. – № 1. – С. 71.